

UDK 681.81:39(497)

Roksanda Pejović
Beograd

BALKANSKI NARODNI INSTRUMENTI

U želji da otkrijemo tipične osobine balkanskog instrumentarijuma i pokušamo da prodremo u njegov istorijat, polazimo od grčkih muzičkih instrumenata i instrumenata jugoslovenskog tla, od bugarskih i albanskih folklornih primeraka, od onih koje su poznavali starosedeoci do instrumenata srednjovekovnih doseljenika. Pribegavamo likovnim izvorima da bismo sagledali starinu instrumenata koji su mogli da budu u folklornoj praksi. Svesni smo da su srednjovekovni slikari i vajari radili po predlošcima koji su im služili kao uzori za oblikovanje kompozicija, pa i instrumenata, ali smo takodje svesni da su se instrumenti na umetničkim spomenicima vremenom menjali. Tu promenu su mogli da prouzrokuju i narodni instrumenti. Kao folklorni, a tako isto kao slikani i vajani, ustalili su se u balkanskom srednjem veku samo neki instrumenti koji su imali antičku grčku prošlost. To su krotala, cimbala, timpanon-daire, flauta-svirala, kratak rog i Panova svirala.

Mada brojni, balkanski narodni idiofoni su pretežno prigodnog karaktera, te zapravo i ne pripadaju instrumentima u pravom smislu reči. Pojedini nemaju širu balkansku rasprostranjenost. Među onima koji se mogu pratiti u umetnosti, neka budu spomenuti cimbala-zilija, odnosno zilj ili čampare, a zatim trijangl — grčki trigono. Od antičkih grčkih idiofona samo su se u srednjem veku zadržali krotala i cimbala. Pitanje je da li krotala odgovaraju klepeteljka koje i danas postoje u Srbiji, Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji.

Krotala se javljaju na ranosrednjovekovnim vizantijskim minijaturama, a od polovine 14. do polovine 16. veka na živopisu sa grčkog, bugarskog, makedonskog i srpskog tla.¹ Tasovi, zapravo kimbale imaju antičku istoriju, a u srednjem veku su kao kimvala prikazivani od vizantijskih minijatura 11. veka do fresko-slikarstva 14. veka, ali i kasnijih perioda, uključujući i 17. vek. Njihova nekadašnja rasprostranjenost bila je i na terenu van Grčke i Makedonije, gde se danas koriste kao narodni instrumenti, naimu u oblasti današnje Bugarske i Srbije do Smedereva.² Balkanski nazivi tasova —

¹ Pomenimo neke spomenike: živopis Hreljove kule (pre 1335), Lesnovo (1349), Nikitu (poslednje godine 15. veka), Toplicu (1536—1537) i Banjane.

² Kao dokaz mogu da posluže Codex Taphou iz 11. veka (Patrijarhalna biblioteka, Jerusalim), zatim slikarstvo Bogorodice Ljeviške (1307—1309), Starog Nagoričina (1317—1318), Lesnovo (1349), Pološkog (četdesete godine 14. veka); Tomićev psaltir (sredina 14. veka) i freske Andreaša (1389), Koporina (1402—1410), Stare crkve u Smederevu (šezdesete godine 16. veka), Studenice (1568), Velike Lavre na Atosu (16. vek), Strupeckog manastira (16. vek) i Arbanasa (17. vek).

čampara (makedonski i bugarski), capara (albanski), odnosno zilj (makedonski), zile (albanski), zil (bugarski) i zilia (grčki) srodni su sa imenima odgovarajućih instrumenata Arapa, Turaka, Persijanaca i Rumuna.³ Ovim se proširio teren mogućih uticaja na balkanski idiofoni instrumentarijum. Istorijski, zapravo umetnički izvori, kazuju da su ovi uplivi mogli da deluju već od ranog srednjeg veka.

Jedine nama poznate predstave trijangla su u renesansnoj umetnosti hrvatskog i slovenačkog tla, u Sv. Martinu u Bermu (1431) i u Vovre/Haimburgu (oko 1480), nastale u italijanskoj tradiciji. Ne smatramo da se mogu povući paralele sa grčkim narodnim instrumentom ovog oblika.

Gotovo se svi membranofoni grčkog folklornog instrumentarijuma mogu naći i kod drugih balkanskih naroda. Daouli je bubanj koji odgovara bobenu ili tapanu na tlu Makedonije, Bosne i Bugarske. Toubi je mali bubanj, odnosno doboš ili bubnjić. Instrument iz porodice दौरا — defi, može se naći u narodnom instrumentarijumu Makedonaca, Albanaca, Bosanaca i Crnogoraca pod imenom defa i दौरا. Tombeleki je makedonska, odnosno albanska darabuka, darbuka i tarabuka. Među grčkim narodnim instrumentima nema talambasa, ali su zato oni u jugoslovenskom, zapravo bosanskom folkloru. Svi ovi membranofoni, sa manje ili više međusobne sličnosti, pokrivaju pretežno bliskoazijski, ali i severnoafrički prostor. Arapski i turski bubanj su neretko plići od balkanskog. Grčki defi, defili i dahares, darses ili daires, jugoslovenske daire, dahire, dajre i def, albanski def i bugarske daare nisu nepoznate u Egiptu, među arapskim življem, u Turskoj, Gruziji, Azerbejdžanu i Jermeniji, na Kavkazu, u Moldaviji i Avganistanu, kod Kurda i u Alžiru.⁴ Tombeleki ili tarabuka (grčki naziv), odnosno darabuka, darbuka, darbaka, tarabuka, taranbuka (na jugoslovenskom tlu), tarambuka i tarabuka (bugarski), figurira u Avganistanu, Tunisu, Arabiji, Iraku, u Turskoj i Persiji.⁵ Talambasi, zapravo daulbasi, davulbazi, dunbelki, tulumbasi, nakare i nakarade, nisu nepoznati u Persiji, Turskoj, Azerbejdžanu, Gruziji i Egiptu.⁶

Bubnjeva nije bilo u antičkoj Grčkoj, ali se zato njihovi prikazi mogu videti na vizantijskim, persijskim i arapskim srednjovekovnim minijaturama, sa povijenim maljicama i X-trakama. Oni su najtipičniji za umetnost vizantijskog kulturnog kruga, konstantno prisutni od 11. do početka 19. veka na grčkoj, makedonskoj, bugarskoj, srpskoj i crnogorskoj teritoriji. Posebno su karakteristični za srpsku umetnost, rasprostranjeni sve do Hopova. Među najbrojnijim su instrumentima na srednjovekovnim spomenicima. To bi moglo da znači da su se nekada mogli koristiti na mnogo širem terenu od onoga na kome se danas upotrebljavaju u folkloru, i da su se možda javili kao narodni instrumenti pre dolaska Turaka.⁷

Defi i daire imaju svoju bogatu antičku orijentalnu i grčku istoriju. Nisu poznate njihove predstave na spomenicima u sferi delovanja vizantijske umetnosti pre polovine 14. veka. One su retko prikazivane, te bi se stoga moglo zaključiti da ih balkanski narodi nisu osobito primili. Sudeći po bugarskom Zemenskom manastiru, na čijim zidovi-

3 Čampare, odnosno čamparete Persijanci nazivaju čarpara, Turci čalpara ili čampara, a Rumuni tampara. Zil, zile, zila, dzil, zilj odgovaraju persijskom zil i arapskom i turskom imenu zil. Na etimološke srodnosti ovih instrumenata, kao i na odgovarajuće sličnosti naziva instrumenata koji će kasnije biti pomenuti u ovom radu, ukazala je Andrijana Gojković u članku „Terminološke sličnosti muzičkih instrumenata, Zvuk, 1982, br. 2, str. 16–23.

4 Arapi iz nazivaju dof, duf i dāf, Egipćani daff, Indusi daf, Persijanci, Turci Azerbejdžanci i Jermeni daf, Kurdi defik i Alžirci duff; stanovnici Kavkaza dahare, Gruzijci दौरا, Rumuni dairea i Avganistanci darija.

5 Darabuka je folklorni instrument u Egiptu, darabuke u Persiji, deblek u Turskoj, darbuka u Iraku, Arabiji i Tunisu, a serbagali u Avganistanu.

6 To su nakara u Persiji i Turskoj, nakri u Rusiji i nagara u Indiji, Gruziji i Azerbejdžanu.

ma je oko 1354. predstava daira, mogle su prispeti na Balkan pre turske invazije.⁸ Na zapadnobalkanskim spomenicima su renesansne tvorevine.

Zanimljivo je da je možda darabuka islikana, koliko nam je poznato, samo na minijaturi Aleksandrove gozbe u Srpskoj Aleksandridi (kraj 14. veka), ali njena identifikacija nije sigurna. Bila je, po svoj prilici, medju najredje prikazivanim instrumentima vizantijskog srednjeg veka.

Ako se danas u talambase udara u Bosni, i ako im je ime nakarija arapsko, a srpske narodne pesme pominju nakarade, očigledno je, s obzirom na dugi boravak Turaka u bosanskim krajevima, da su prispeli sa Orijenta. Likovni spomenici ukazuju na njihove raznolike dimenzije i načine udaranja koji mogu da budu bliži orijentalnim ili srodniji oblicima talambasa sa renesansnih uzora. Pošto su njihovi prikazi od polovine 14. veka na balkanskom tlu, to su i oni mogli da udju u folklornu praksu u to isto doba. Tokom četiri veka, znači do polovine 16. stoleća, pojavljivali su se na bugarskim i srpskim spomenicima, obuhvatajući prostor od Pološkog, Pive i Dečana, do Mesića kod Vršca.⁹

Kao i membranofoni, tako se i kordofoni instrumenti grčkog tla gotovo u celini, razume se u posebnim varijantama, javljaju i u drugim balkanskim zemljama. Koliko se izgubila antička tradicija pokazuje upravo ova porodica instrumenata. Nestaju lire i kitare. Imenom lire nazivaju se gudački instrumenti. Harfa se ne koristi kao narodni instrument, a laute, za koje je znala antička Grčka, dobijaju u srednjem veku brojne podvrste koje i danas, pripadajući porodici tambura, postoje u balkanskom folklornom instrumentarijumu. Njihove predstave se sreću i u umetnosti. Dok su membranofoni na umetničkim spomenicima pokrivali teritoriju na kojoj su i danas u upotrebi, kordofoni su nešto šire rasprostranjeni. Ovo se osobito odnosi na liru, odnosno liricu. U slučaju obe porodice instrumenata očigledna je skoro potpuna okrenutost Orijentu. Još jedan zanimljiv momenat: kao što je talambas u upotrebi van grčke teritorije, tako se u gusle, iz porodice kordofona, svira medju srpskim i crnogorskim življem.

⁷ Na teritoriji severoističnog Balkana, u okvirima srpske i bugarske umetnosti, obuhvaćeni su na sledećim spomenicima: Bogorodica Ljeviška u Prizrenu (1307—1309), Staro Nagoričino (1317—1318), Hreljova kula (pre 1335), Dečani (1335—1350), Lesново (1349), manastir Sv. Djordja u Pološkom (oko 1340), crkva u Kučevištu blizu Skoplja (sredina 14. veka), Tomičev psaltir (sredina 14. veka), Sv. Sofija u Ohridu (14. vek), Zemenski manastir (pre 1371), Minhenski psaltir (1370—1390), Ivanovski manastir (pre 1371), Andreaš (1389), Jošanica (14—15. vek), Nikita (kraj 15. veka), Poganovo (1499), Sv. Nikola u Toplici kot Ajdanovca (1536—1537), Sv. Djordje u Banjanima (1549), Stara crkva na groblju u Smederevu (šezdesetih godina 16. veka), Bogorodičina crkva u Studenici (1568), Morača (1577), Sv. Jovan u Velikoj Hoći (oko 1577), Nikoljac u Bijelom Polju (sedamdesete godine 16. veka), Sv. Nikola u Velikoj Hoći (osamdesete godine 16. veka), Sv. Nikola u Mušnikovu (druga polovina 16. veka), Sv. Trojica kod Pljevlja (1595), manastir Strupecki (16. vek), crkva Sv. Dimitrija u Banji Jošanici (16—17. vek), manastir Piva (1604—1606), Lomnica kod Vlasenice (1607—1608), manastir Novo Hopovo (1608), ikona iz crkve u Kučevištu (početak 16. veka), manastir Pustinja kod Valjeva (1622), Alino manastir (1626), Beogradski psaltir (1627—1630), Apostoli u Pečkoj patrijaršiji (1633—1634), manastir kod Stragara pod Rudnikom (oko 1630), ikona iz sela Radijevići (1644—1654), manastir Hilandar, kapela Sv. Djordja u Pirgu (1671), Arbański manastir (17. vek).

⁸ Poznate su predstave daira u Zemenskom manastiru (oko 1354), crkvi Sv. Nikole u Toplici kod Ajdanovca (1536—1537) i u katolikonu grčkih Meteora (16. vek). Daire u Bodjanima, kao i one na hrvatskim i slovenačkim spomenicima, imaju zapadnoevropska obeležja.

⁹ U hronološkom pregledu talambasa na srpskim i bugarskim srednjovekovnim spomenicima obuhvatamo Dečane (1335—1350), Tomičev psaltir (sredina 14. veka), Sv. Jovana Preteču u Jašunju (1524), Nikoljac u Bijelom Polju (sedamdesetih godina 16. veka), Sv. Trojicu kod Pljevalja (1595), manastir Pivu (1604—1606), manastir Sv. Djordja u Pološkom (1609), crkvu Sredsku blizu Prizrena (1646—1647), manastir Mesić (1743).

Laghouto iz porodice lauta ima unutar grčkog prostora brojna imena. Dugim lautama odgovaraju varijante jugoslovenskih ikitelija, saza, karaduzena i šarkija, bugarskih bulgarija i saza, albanskih šarkija. One su u srodnosti sa sličnim oblicima induskih, egiptatskih, avganistanskih, tadžikistanskih, uzbekistanskih, gruzijskih, iračkih, turskih i rumunskih instrumenata, pripadajući podvrsti tambura.¹⁰ Grčki outi je makedonski ut. Dva osnovna oblika lauta iz narodnog balkanskog instrumentarijuma koji se mogu pratiti u srednjovekovnoj umetnosti, odgovaraju laghoutu i outiju, naime dugovratoj lauti malog korpusa i lauti kraćeg, zakošenog vrata i nešto većeg tela. Onih prvih gotovo da i nema na umetničkim spomenicima. Najbliži im je hopovski instrument iz 1608. godine koji ima oblik tambure bosanskih janičara-tamburaša 16. veka. Nasuprot tome, laute oblika outija su na najstarijim spomenicima, od 12. veka na vizantijskim minijaturama, u srpskoj i bugarskoj umetnosti 14. veka, na srpskim i vizantijskim freskama 16. veka i najzad na srpskom i bugarskom tlu od 17. do polovine 19. veka.¹¹ Laute ovakvog oblika u umetnosti hrvatskog i slovenačkog tla nisu pod orijentalnim uticajem.

Da li bi mandolina, grčki narodni instrument koji nema pandana u muzičkim instrumentarijumu drugih balkanskih naroda, odgovarala mandorama na spomenicima u Hrvatskoj i Sloveniji?¹²

Lira u grčkom, licira u hrvatskom i gadulka u makedonskom i bugarskom folklorom instrumentarijumu ima sličnosti sa instrumentom u Dečanima (1335—1350). To je ujedno i najstariji poznati gudački instrument balkanskog tla. Ne samo da ukazuje na moguće uticaje primorskih majstora na živopis ovog manastira već povezuje gudačke instrumente ovog tipa na širem balkanskom prostoru, uključujući i njegov istorijat i isto teritoriju nastanjenu Srbima.¹³

Grčke kruškolike fidule nazivaju se kemendže ili kemane i imaju formalne sličnosti sa turskim, jermenskim, uzbekistanskim, pa čak i sa marokanskim muzičkim instrumentima iz porodice gudača ove vrste.¹⁴ Bilo ih je već u 11. i 12. veku u Vizantiji, a predstavljeni su i na kasnijem vizantijskom živopisu. Ne bi svi njihovi oblici, koji se javljaju u srpskoj i bugarskoj srednjovekovnoj umetnosti, odgovarali narodnim instrumentima balkanskog tla.¹⁵ Začudjujuća je njihova malobrojnost na umetničkim spomenicima.

Ako su srpske narodne pesme izvodjene uz gusle i ako su srednjovekovne gusle, pominjane u rukopisima od 12. veka imale oblik sličan sadašnjem, malo je njihovih prikaza u srpskoj umetničkoj prošlosti. Nama najstarija poznata predstava gusala je u Psaltiru Gavrila Trojičanina (1643) i na ikoni iz Morače (1672—1673). Zašto je njihov broj zanemarljiv u umetnosti, kada su u narodnoj praksi po svoj prilici bile u intenzivnoj upotrebi?

¹⁰ Navodimo neke nazive ovih instrumenata kod raznih naroda: tanbur u Tadžikistanu, tambur u Avganistanu, Indiji i Egiptu, tambura-tanbura u Rumuniji, Uzbekistanu, Tadžikistanu, Indiji; sas u Turskoj i Gruziji, baglama u Turskoj, ud u Iraku, kobza u Rumuniji i slično.

¹¹ Laute sa zakošenim vratom su brojnije, obuhvatajući sledeće spomenike: Hreljovu kulu (pre 1335), Lesново (1349), Tomičev psaltir (sredina 14. veka), Svetu Sofiju u Ohridu (14. vek), Minhenski psaltir (1370—1390), dvokrilna vrata u Slepču i Treskavcu iz 16. veka, Staru crkvu u Smederevu (šezdesete godine 16. veka), crkvu u Banji Jošanici (16—17. vek) i Preobraženski manastir (1850).

¹² U Turnišću (1389), u kapeli istarskog Sv. Antuna u Žminju (kraj 14. veka), u crkvi iz oko 1450. u kraju Vrata/Thörl i na reljefu sa dovratnika istočnog portala katedrale u Puli (1456), zatim u Koseču nad Drežnicom (oko 1460) i u Hrastovlju (1490).

¹³ Može se naći i na vizantijskim freskama 16. veka (na primer u katolikonu Meteora).

¹⁴ To je marokanski rabab, turski kabak kemence, jermenski kjamani, uzbekistanski kemandže.

¹⁵ Najbliži je prikaz na kaleničkoj plastici 14—15. veka. Slepčanski kemendže (dvokrilna drvena vrata iz 16. veka) je stilizovan, te se kruškolika forma izgubila.

Violina u grčkom folkloru, violina, odnosno gosli, gusle, egede, óemane kod jugoslovenskih naroda i instrument sličnog oblika na drvenim vratima u Treskavcu iz 16. veka? Nije li sličnost slučajna?

Grčki kanonaki, makedonski kanon i kanun na Kosovu, grčki sandouri i jugoslovenski santur, citre i oprekelj: psalterioni, odnosno dulčimeri koji najčešće imaju pandane u umetnosti onih naroda na čijem se terenu koriste kao narodni instrumenti.¹⁶ Predstave psalteriona ovakve vrste u srpskoj i bugarskoj umetnosti uklapaju se u 14. vek, u period kada su ovi instrumenti inače najčešće prikazivani, a na vizantijskim freskama su u 16. veku.¹⁷ Njima srodni instrumenti nalaze se širom Turske i arapskih zemalja, Egipta, Sirije, Iraka, Indije i Indonezije. Grčki sandouri pripada porodici dulčimera, te se, kao i slovenački oprekelj, može naći na renesansnim spomenicima slovenačkog tla. Teško bi bilo povezati ih sa grčkim narodnim instrumentima ove vrste, pošto se ovakvi oblici javljaju u evropskoj praksi. Oni se nalaze, po tvrdjenju C. Sachsa, pretežno na severu Evrope. Slovenački prostor ih je, zahvaljujući umetničkim spomenicima, obuhvatio i u južnoj Evropi. Pretpostavka o uticaju slovenačkog tla nije bez osnova, zato što se oprekelj upotrebljava u narodu.¹⁸

Aerofoni su najbrojniji od svih dosadašnjih vrsta: od prigodnih do tradicionalnih i onih savremenije provenijencije. Od lista do biča, čigre, zvrka, vovka, dugmeta na koncu, zujalke, zujače, brkače, pucaljke, šupljev ključa i šuplje stabljike. Od tradicionalne flojera-souravlimadoura, zurna, gajdi, horni kod grčkog naroda, do odgovarajućih oblika kod drugih balkanskih stanovnika. Flojera porodica ima srodnosti sa frulama, cevarama, sviralama u Jugoslaviji, sa svirkama i cifarama (svirkatama) kod Bugara, sa arapskim instrumentima. Dvocevne svirale i dvojnice na jugoslovenskom terenu, odgovaraju dvojankama kod Bugara. Kaval nosi isto ime na makedonskom, bugarskom, albanskom i turskom tlu, a slično se imenuje u Turskoj, severnoj Africi, Rumuniji, Sovjetskom Savezu, Iranu i kod Arapa. Duduk je jugoslovenski i bugarski, ali i turski. Bugarskim zurnama i zurlama odgovaraju zurle u Makedoniji, zurne i surle u Albaniji i sopile u Istri, i ti isti instrumenti u Indiji, Persiji, Siriji, Turskoj, Rusiji, Gruziji, Azerbejdžanu, Jermeniji, Uzbekistanu, karpatsko-ukrajinskoj oblasti i Rumuniji.¹⁹ Ime gajdi se koristi u grčkim, jugoslovenskim, bugarskim i arapskim krajevima. Duvačkim instrumentima iz porodice horni i truba pripadaju, iz fonda jugoslovenskog instrumentarijuma, životinjski rogov, alpski rog, bučina i tuba-horna na severozapadnom prostoru i homoljske trube na istočnom. Panova svirala je grčki narodni instrument, a u odgovarajuće orglice (trstenke) se svira u Štajerskoj. Klarino, odnosno grneta, zatim usna harmonika, harmonika i limene trube su relativno kasnije prispeli u balkanski folklor.

Šta je od ovih instrumenata prikazano u umetnosti? Razne vrste svirala, zurle, gajde, rogov, trube i Panova svirala. Zanimljivo je da su se najstariji primerci šalmaja, sli-

¹⁶ Kanun je kod Arapa i Turaka, zatim u Egiptu, Siriji, Iraku, Indiji i Indoneziji. Santurom nazivaju vrstu grčkoj sandourija u Turskoj, Iraku i Iranu, santirom u Egiptu i Siriji.

¹⁷ Neka budu pomenuti kanoni u Lesnovu (1349) i Kučeviću (sredina 14. veka), na minijaturama Minhenskoj psaltira (1370–1390) i Aleksandride (kraj 14. veka), kao i u manastiru Ioannina, Philanthropinon (16. vek).

¹⁸ Oprekelji na slovenačkom tlu su u crkvi Sv. Urliha u Tolminu (1472), u crkvi u Vovbre/Haimburg (1480), Sv. Miklavžu na Goropeči kod Ihana (1480), u Gluhom Vrhovlju (1480), u parohijskoj crkvi u Mirni (1490), u crkvi u Vrata/Thörlu (kraj 15. veka) i u katedrali u Gorici (kraj 15. veka).

¹⁹ Kavala je arapski dilli duduk je turski instrument koji odgovara balkanskom duduku. Porodica zurli, zurni i surli ima slične nazive u Uzbekistanu (surnaj), Persiji (surnaj), Siriji (surnaja i zamr), ukrajinsko-karpatskoj oblasti (sopilka), Indiji, Persiji i Rusiji (surna) Rumuniji (surla), Turskoj, Azerbejdžanu, Jermeniji, Gruziji i Iranu (zurna).

čni sopilama i zurlama, zatim bučina, dvocevne svirale i gajde javili na tlu Slovenije i Istre.²⁰ Nije moguće odrediti folklornu pripadnost instrumenata nevelike dužine tipa svirala, zato što su slični oblici pravljani u raznim vremenskim periodima i na različitim kontinentima, pogotovo što nisu precizno prikazivani na spomenicima likovne umetnosti. Reklo bi se, i pored toga, da prava flauta iz Nagoričina (1317–1318) može da se uvrsti u pastirske kljunaste flaute. Dobija se, takodje, utisak da bi neke poprečne flaute mogle odgovarati sviralama-strankama.²¹

Drugi je slučaj sa dvocevnim sviralama i kavalom. Dvocevne svirale su nadjene u umetnosti hrvatskog tla i na kasnijim grčkim spomenicima. Sličan je slučaj bio sa liricom. Dok je lirica, instrument hrvatskih krajeva, predstavljena u srpskoj umetnosti, dotle su dvocevne svirale sa reškom ili dvojnice, u koje se svira širom današnje Jugoslavije, prisutne na spomenicima hrvatske i slovenačke teritorije.²² Kaval je vezan za islamske minijature i za živopis vizantijskog kulturnog kruga, poglavito za 16. i 17. vek,²³ te je očigledno da je prispeo na Balkan sa turskom okupacijom. Sudeći po likovnim izvorima, ne bi trebalo da je bio u upotrebi pre 16. veka. Zurle su još jedan instrument čije su prisustvo na Balkanu po svoj prilici omogućili Turci. Umetnički spomenici ukazuju na njihovu pojavu u 16. veku. Živopisu se na kompoziciji Ruganja Hristu umesto nekadašnjih rogova i busina. Pošto u turskom periodu majstori živopisci u većini slučajeva nisu mogli da imaju uzore iz kakvih drugih umetničkih centara, osim starog srpskog živopisa, ova kompoziciona izmena bi se mogla protumačiti uticajem tla.²⁴

Jedan zanimljiv fenomen: gajde kao narodni instrument u Grčkoj, Bugarskoj, Makedoniji, Srbiji, Vojvodini i severnoj Hrvatskoj i gajde samo u umetnosti na tlu Grčke, Hrvatske i Slovenije.²⁵ Kako objasniti njihovo odsustvo na srpskim i bugarskim spomenicima? Možda kasnom pojavom u folkloru ovih naroda? Ako su vizantijski majstori bili vekovima uzor srpskim slikarima, zašto ovi nisu, unutar kompozicija koje su oblikovali poput vizantijskih, uključili i gajde, kao što su to učinili sa drugim instrumentima? Da li su gajde na zidovima crkava u Hrvatskoj i Sloveniji prispele renesansnim putevima ili su rezultat domaćeg podsticaja?

Kratki rogovi su se, kao signalni instrumenti pravili, poput svirala, tokom različitih perioda, i to ne samo na evropskom tlu. Iz tog razloga je teško govoriti o direktnom balkanskom uticaju na umetnost ove iste oblasti. Oni postoje u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti od minijatura 12. veka do živopisa 18. veka i ne znači da nisu mogli da

20 Šalmaj je prikazan u Sv. Lenartu (14–15. vek), bučina u crkvi kod Preddvora u Tupaliču (oko 1401), dvocevna svirala u katedrali u Puli (istočni portal, sredina 15. veka), a gajde u katedrali na Korčuli (15. vek).

21 Nalaze se na vizantijskim minijaturama 11. veka (Codex Taphou, Patrijarhalna biblioteka, Jerusalem) i na drvenim vratima Sv. Nikole Bolničkog u Ohridu iz 14. veka.

22 Reljef na dvovratniku istočnog portala katedrale u Puli (1456).

23 Njegove predstave obuhvataju sledeće spomenike: katolikon manastira Velike Lavre na Atosu (16. vek), crkvu Sv. Nikole u Dražičima (tridesete godine 17. veka), crkvu na groblju u Tutinu (1646–1647) i bugarske Arbanase (17. vek).

24 Slikane su u crkvi u Banjanima (1549), manastiru Morači (1577–1578), katolikonu grčkih Meteora (16. vek), Pustinji kod Valjeva (1622), hilendarskom paraklisu Sv. Djordja u Pirgu (1671) i Boboševu (1678).

25 Nalazimo ih u Sv. Jovanu u Čele (1477), crkvi u Mače kod Preddvora (1467), crkvi Sv. Justusa u Koseču kod Drežnice (oko 1460), parohijskoj crkvi u Kranju (1460–1470), Sv. Mariji na Škriljinama, u Beramu (1474), crkvi u Mirni (1490), katedrali na Korčuli (15. vek), crkvi Sv. Primoža kod Kamnika (1504), crkvi Svini kod Kobarida (1520), crkvi Sv. Ožbolta kod Škofje Loke (oko 1520), Pristavi kod Polhovog Gradeca (1530–1540), Gracarjevom Turnu (prva polovina 16. veka), manastiru Varlamu (16. vek).

nastanu putem folklornog uticaja.²⁶ Još je manje verovatno da su duge homoljske tube, koje su po svojoj prilici rumunski import, učinile da se na određenim kompozicijama, pretežno u živopisu, pojave slični instrumenti. Ove se, uostalom, razlikuju i po dužini i po načinu držanja od instrumenata koje srećemo na srednjovekovnim spomenicima. Možemo li busine i tube iz Dečana (1335—1350) porediti sa rikalom iz Homolja?²⁷

Bučina ne samo u slavonskom folkloru i u Sv. Lenartu (14—15. vek) na tlu Slovenije već i u Staroj crkvi na groblju u Smederevu (šezdesete godine 17. veka), ako se ovaj instrument može sa njom porediti.

Imaju li srodnosti tuba iz Stare crkve u Smederevu i tuba-horna iz Dolenjske u Sloveniji?

Panova svirala u vizantijskom folkloru i u hrvatskom i slovenačkom instrumentarijumu, i Panova svirala samo u vizantijskoj umetnosti već u 11. veku.

Pokušaj istorijskog sagledavanja folklornih instrumenata balkanskog tla svakako nije dao definitivne odgovore o nekadašnjoj raznovrsnosti narodnih instrumenata na ovom tlu. To i nije bila namera. Svaki novoistraženi spomenik mogao bi da izmeni dosadašnji istorijski uvid u starinu pojedinih instrumenata. Čini se da bi srednjovekovni instrumentarijum, tako bitno drukčiji od antičkog, mogao da pobudi na razmišljanje o mogućim narodnim uticajima na muzičke instrumente predstavljene na umetničkim spomenicima, bar u odnosu na one koji su se do danas zadržali u narodnoj praksi. Pošto nemamo uvid u razgraničenje između amaterskog i profesionalnog muziciranja, a u srednjovekovnoj umetnosti su muzički instrumenti poglavito u rukama narodnih muzikanata, polazimo od pretpostavke da su i bili folklorni. Ne znači da godina njihovog prikazivanja u umetnosti podrazumeva i vreme kada su počeli da se upotrebljavaju u narodu: to je moglo biti i ranije, ali i kasnije od nama poznatog datiranja.

U umetnosti južnog i severoistočnog Balkana prikazana je većina narodnih muzičkih instrumenata čije je poreklo orijentalno. Ukoliko nisu autohtoni, teško bi mogli da budu zapadnoevropske provenijencije. Kako se na zapadnobalkanskom prostoru još očiglednije sučeljavaju orijentalni i zapadnoevropski uticaji, nije bez interesovanja ukazati koji su narodni instrumenti ovog tla predstavljeni u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti, odnosno u umetnosti vizantijskog kulturnog kruga, i koji su instrumenti na spomenicima podignutim na hrvatskoj i slovenačkoj teritoriji. Tako bi isto bilo zanimljivo uočiti koje su vrste instrumenata integralno prisutne u umetnosti oba kulturna područja. Time bi se podvukla granična rasprostranjenost narodnih instrumenata orijentalne tradicije.

Dok su laute-tambure, mada u malom broju, predstavljene, pored gusala, lirice, Panove svirale, svirala različitih vrsta, gajdi, sopila, odnosno zurli i rogova u umetnosti vizantijske tradicije, na renesansnim spomenicima hrvatskog tla su cimballi, svirale, gajde i rogovi. Strančice, Panova svirala, pastirski rog, svirale i gajde među instrumentima su koji postoje u slovenačkom folkloru. Oni su našli mesta u umetnosti vizantijskih stilskih okvira. Oprekelj, gajde, svirale i Panova svirala(?) su na zapadnoevrops-

²⁶ Rogovi koji najviše nalikuju narodnim su u Miroslavljevom Jevandjelju (oko 1180), Hilendarskom jevandjelistu (poslednja četvrtina 13. veka), Apokalipsi Radosavljevog zbornika (1444—1461), Dečanima (oko 1335), crkvi Sv. Nikole u Mušnikovu (druga polovina 16. veka), ikoni iz Nesebura (16—17. vek).

²⁷ Navodimo primere busina koje pokazuju izvesnu sličnost sa homoljskim trubama, nalazeći ih na sledećim spomenicima: Hreljova kula (pre 1335), Dečani (1335—1350), Sv. Djordje u Pološkom (1340), Tomičev psaltir (sredina 14. veka), crkva u Kučeviću, blizu Skoplja (sredina 14. veka), manastir Mateič (1335), Markov manastir (oko 1370), Minhenski psaltir (1370—1390), Koporin (1402—1410), Nikita (kraj 15. veka) i tako dalje.

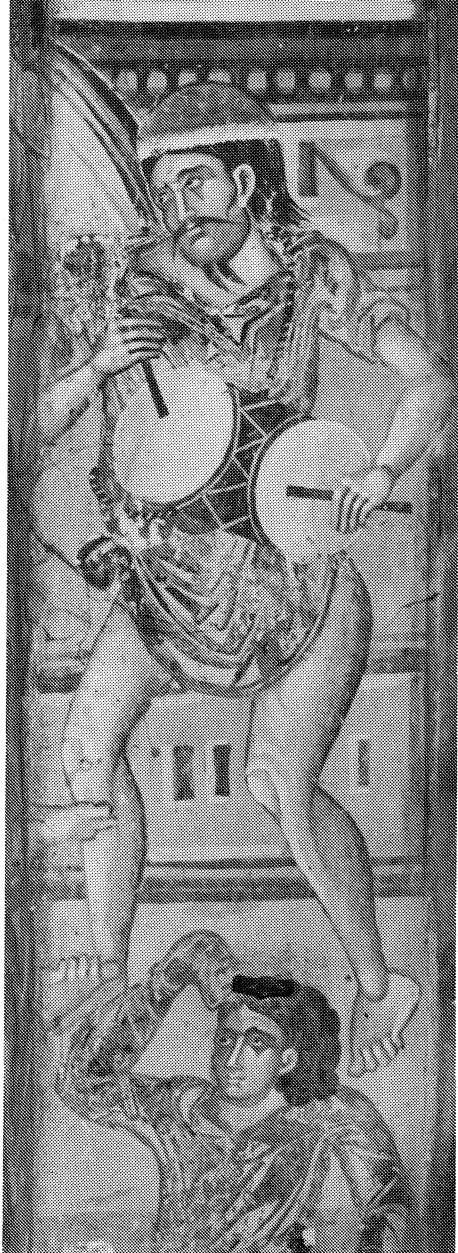
kim umetničkim delima. Svirale, rog i gajde su zajednički instrumenti oba stilska područja, vizantijskog i zapadnoevropskog.

U želji da dobijemo uvid u islikane i izvajane muzičke instrumente na teritoriji današnje Jugoslavije, gde upravo najviše dolazi do izražaja susretanje orijentalne i zapadnoevropske kulture, polazimo od njihovih vrsta. Ovim bismo dobili njihovu vremensku i teritorijalnu razgraničenost. Klepetaljke(?) i čampare bi mogli da budu predstavnici narodnih idiofona, a tapan, def-daïre i talambasi zastupnici membranofonih instrumenata, dok duge laute-tambure laute sa zakošenim vratom — ut, mandoline(?), lirica-gadulka, kemendže, gusle, violina(?), kanon i oprekelj, pripadaju kordofonom narodnom instrumentarijumu. Kao i ova porodica instrumenata, tako su brojni i aerofoni: svirala sa kljunom, svirala-stranka, dvocevna svirala, kaval, zurle, gajde, kratak rog, bučina i tuba-horna.

Tapan je na prvom mestu po broju zastupljenih primeraka širom srpskog i makedonskog tla. Klepetaljke(?), čampare i talambasi, ut, oprekelj, zurle i gajde su vidni na više spomenika. Samo na jednoj ili na nekoliko kompozicija sreću se def-daïre, tambura, mandoline, lirica-gadulka, kemendže, gusle, violina(?), kanoni, svirala-stranka, dvocevna svirala, kavali, kratki rogovi, bučina i tuba-horna. Očevidno je da postoji mogućnost slučajne sličnosti muzičkih instrumenata na umetničkim spomenicima i onih koji se upotrebljavaju u narodu, pošto oblici narodnih instrumenata izuzev tapana, talambasa, oprekelja i gajdi nisu konstantno prikazivani.

Hronološki redosled instrumenata obuhvata kratke rogove od 1180. godine i većinu instrumenata od 14. veka — klepetaljke(?), čampare, tapan, talambase, ut, mandoline, lirice-gadulke, kemendže, kanone, sviralu sa kljunom, sviralu-stranku i bučinu. To bi značilo da su ovi instrumenti mogli da budu u upotrebi pre dolaska Turaka. Ostali su vezani za kasniji period, pa možda i za turske uticaje, i to: dvocevna svirala i gajde od 15. veka, def-daïre, violina(?) i zurle od 16. veka, a od početka 17. veka tambura, gusle, kavali i tuba-horna.

Većina narodnih instrumenata se nalazi na srpskim spomenicima u oblasti Srbije i Makedonije. Ako su u istini predstave muzičkih instrumenata značile i njihovo korišćenje na odgovarajućem terenu, tada se u čampare, tapan, daïre i talambase udaralo u Srbiji, a u ove poslednje i u Makedoniji. Srbi su, možda, svirali u ut i lircu-gadulku, Srbi i Makedonci u kemendže, Srbi u kaval i zurle, Slovenci u gajde, Srbi u bučinu i tubu-hornu. Time bi slika današnje rasprostranjenosti narodnih muzičkih instrumenata na Balkanu bila donekle izmenjena.

1 Sveti Djordje u Pološkom (četrdesete godine 14. veka). Ruganje Hristu: svirač u bubanj (detalj)

2 Manastir Varlam, katolikon, Meteori (16. vek).
Hristovo rodjenje: svirač u kaval (detalj)

3 Treskavac (16. vek). Dvokrilna drvena vrata: svirač u violinu(?)

4 Prorok Ilija u Boboševu (1678). Rujanje Hristu: svi-rači u bubanj i zurle

SUMMARY

For the typical characteristics of the Balkan instruments to be discovered and their history to be penetrated, a wide range of musical instruments have been taken into examination, starting from those of Greece to those from the territory now occupied by Yugoslavia, from the folklore items of Bulgaria and Albania to those known by aborigines or medieval settlers. Sources such as representations in the fine arts have been consulted for the right age of the instruments that may have been in popular use to be determined.

Historical examination of the Balkan instruments may never produce definite answers regarding their one-time diversity, but it may point to the possible uses of these instruments. The art of the southern and north-eastern Balkans contains representations of folk instruments the majority of which are of Oriental origin. Unless they

are autochthonous, they can hardly be conjectured to be of Western European provenance. It may prove to be of no little interest to point to which of the folk instruments from the western Balkan territory are represented in the art of medieval Serbia or that of the Byzantine cultural domain, as well as to which sorts of instruments have played an integral part in the arts of the two cultural spheres.

The art of the Byzantine tradition has been found to contain representations of "tambura" lutes (though only in a small number), in addition to those of "gusle", Dalmatian lira ("lirica"), panpipes, pipes of various kinds, bagpipes, "sopile", "zurle" and horns, whereas the Renaissance monuments in the territory of what is now Croatia show representations of dulcimers, pipes, bagpipes and horns. Some of the instruments existing in the folklore of Slovenia are the transverse flute ("strančica"), panpipes, the cow horn, pipes and bagpipes. These have found their place in the art of the Byzantine style. Western European works of art include representations of dulcimers, bagpipes, different sorts of pipes, and panpipes. The pipes, the horn and the bagpipes are common to both areas.

The "tapan" drum has the lead as the instrument most numerous represented throughout the territories of Serbia and Macedonia. Cow-bells, stringed "čamparas", "talambas" kettledrums, "uts", dulcimers, "zurle" and bagpipes are to be seen in a number of monuments. To be represented in a single or just a few examples are tambourines, tamburas, mandolins, "gadulka" fiddles, kemangehs, "gusle", violins(?), kanons, transverse flutes, double-pipe instruments, kavals, short horns, "bučinas" and tuba-horns. "Tapans", "talambases", dulcimers and bagpipes are some of the instruments that have been represented in the arts constantly.

The chronological sequence of the instruments encompasses the short horns of since 1180 and most of the instruments of since the 14th century — cow-bells(?), "čamparas", "tapans", "talambases", "uts", mandolins, "gadulka" fiddles, kemangehs, kanons, beaked flutes, transverse flutes and "bučinas". This would mean that these instruments could have been in use even before the invasion of the Turks. Others are bound to the period after the invasion, or even possibly related to some Turkish influence, e.g. double-piped instruments and bagpipes to the period since the 15th century, tambourines, violins(?) and "zurle" to the period since the 16th century, and tamburas, "gusle", kavals and tuba-horns to the period since the beginning of the 17th century.

Most of the folk musical instruments are to be found in Serbian monuments in the areas of Serbia and Macedonia. If their representations are to be taken as an indication of their actually having been used in the corresponding area, then "čamparas", "tapans", tambourines and "talambases" have been played in Serbia, and "talambases" in Macedonia as well. It is possible for the "ut" and the "gadulka" fiddle to have been played by the Serbs, the kemangeh to have been played by both the Serbs and Macedonians, the kaval and the "zurle" to have been played by the Serbs, the bagpipes to have been played by the Slovenes, and the "bučina" and the tuba-horn also by the Serbs. This would, to a certain degree, necessitate a change in our conception of the present-day distribution of the folk musical instruments in the Balkans.